

УДК 159.9

ЕТИМОЛОГІЧНІ ТА АСОЦІАТИВНІ СКЛАДОВІ КАТЕГОРІЇ «ПОЛОН»

Широбоков Ю.М., к. психол. н., доцент,
докторант науково-організаційного відділу

Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Стаття присвячена проблемі військового полону. Розглянуто основні етимологічні та асоціативні складові категорії «полон».

Ключові слова: *військовослужбовці, військовополонені, полон, фізичне насильство, психологічне насильство, антитерористична операція.*

Статья посвящена проблеме военного плена. Рассмотрены основные этимологические и ассоциативные составные категории «плен».

Ключевые слова: *военнослужащие, военнопленные, плен, физическое насилие, психологическое насилие, антитеррористическая операция.*

Shyrobokov Yu.M. ETYMOLOGICAL AND ASSOCIATIVE COMPONENTS OF CATEGORY CAPTIVITY

The article deals with the problem of military captivity. The basic etymological and associative components of category captivity have been stated.

Key words: *military people, prisoners of war, captivity, physical violence, psychological violence, antiterrorist operation.*

Постановка проблеми. В умовах трансформації суспільства змінюється як тактика, так і стратегія сучасної війни. Асиметричні впливи на представників ворогуючої сторони набувають великого значення відповідно до викликів і загроз сьогодення. Гібридні впливи здійснюються за допомогою маргінальних груп [16] та елементів, які, у свою чергу, створюють відповідний психологічний простір полону, що може асоціюватися з піратством, работорівлею та іншим [1; 2; 21]. Особливої гостроти набувають аспекти створення атмосфери залякування військовослужбовців ворогуючої сторони образами жорстокого поводження з полоненими, які викликають негативні асоціації у військовослужбовців у бою [20].

Питання, на нашу думку, є дуже важливим в умовах сучасного військового конфлікту, у якому завдяки військовополоненим отримуються економічні прибутки, політичні дивіденди та юридичні колізії.

Отож проблема визначення самої категорії «полон» залишається актуальною та маловивченою сьогодні, не виокремлені етимологічні та асоціативні складові цієї категорії, що створює підстави для проведення самостійного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз військових конфліктів, локальних і світових війн, які відбувалися за останнє століття, дає можливість встановити, що таке питання, як полон, з одного боку, завжди є дуже болісним для кожної країни-учасника конфлікту, а з іншого – оминається увагою дослідників. [25; 30; 31].

Етимологія визначення «полон» свідчить про те, що коріння цього поняття походить від старослов'янського «плѣнь». Як це не парадоксально, але у «Словнику української мови» Б.Д. Грінченка [22] визначення терміна «полон» не наведено. Трактують це поняття ми зустрічаємо у «Словнику-довіднику» В.В. Жайворонока як «відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій» [6].

Найбільш повно, на наш погляд, поняття «полон» розкриває «Словник української мови» як:

По-перше, відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в неволі, у рабстві, не на волі: *Місто взято, цар в полоні. Що за слава перемога!* [27]; *У вирі війни між усякими людьми жив і терся Круп'як, зазнав тягар війни і ганьбу полону* [26]; *І сказав він [Ігор]: – «Братие и дружино! Луце жь бы потяту быти, неже полонену быти, а всядемь, братие, на свои бръзья комони, да позримь синего Дону!»* [24].

По-друге, (у переносному сенсі) залежність від кого-, чого-небудь, підпорядкованість комусь, чомусь, перебування в такому стані: *Михайло й сам не помітив, як потрапив у полон до... дівчини* [7]; *Сиділи солдати в полоні уяв... І пісня вчувалася їм колискова...* [29]; *Очі вже розплющились, але мозок ще був у полоні тяжкого сну* [4].

По-третє, (застаріле поняття) полонення когось, чогось; завоювання когось, чогось:

«... За річкою вогні горять, Там татари полон ділять» [3] або те, що отримано внаслідок перемоги над ворогом [23].

Отож етимологічними складовими поняття «полон» є відсутність свободи, залежність від когось, чого-небудь і завоювання когось, чогось, а синонімами слова «полон» можна вважати поняття «неволя» та «рабство».

Людство завжди зверталось до образності як до сповнених значення та сенсу пояснень. Багато образів і сленгових форм настільки органічно увійшли в лексику, що вони втратили свою первинну значущість. Якщо говорити про найбільш загальне та спільне, що об'єднує всі засоби образного вираження, то треба, насамперед, вказати на певну суміжність, можливо, навіть паралельність існуючих у цій суміжності явищ і предметів, здатних утворити той зв'язок між собою, який називається асоціативністю. До загальних ознак найважливіших складових образної структури входить порівняння, що також діє за законом асоціативності. Завдяки одній ознаці предмета в зіставленнях підсилюється інша. Отже, порівняння – це образне вираження, побудоване на зіставленні предметів, понять, станів, які мають певні спільні ознаки, завдяки чому задіюються механізми художнього сприймання [11].

У своїх дослідженнях Т.Г. Ібатуллин робить спробу визначення асоціативного поняття «полон» [9]. Однак він не робить виокремлення асоціативних складових поняття «полон». Визначаючи загальнолюдські фактори полону, він асоціює його з поняттям «страх» [8].

Тож асоціативні складові поняття «полон» в умовах сучасного військового конфлікту не досить вивчені та потребують більш детального дослідження в умовах проведення антитерористичної операції.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в дослідженні основних етимологічних та асоціативних складових категорії «полон».

Виклад основного матеріалу дослідження. Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов'язують із полоном, неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дає змогу побачити головне – основою полону є насильство. До того ж насильство – це застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто будь-яке застосування сили щодо беззахисних [28].

Під час роботи зі звільненими військовополоненими нами фіксувалися чотири

основні форми жорстокого поводження з ними під час їх перебування в полоні:

Фізичне насильство – це навмисне завдання фізичних ушкоджень військовополоненому, а також свідоме позбавлення його свободи, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, які можуть призвести до смерті людини, викликати в неї порушення фізичного та психічного здоров'я.

Сексуальне насильство – це сексуальні дії щодо військовополонених.

Психологічне (емоційне) насильство – це періодичний, тривалий або постійний психічний вплив на військовополоненого, спрямований на навмисне приниження його честі й гідності, що стає причиною страху, невпевненості в собі та призводить до формування патологічних рис характеру.

Зневага до потреб військовополоненого – це відсутність елементарної турботи про людину, від чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза здоров'ю або ризик померти.

У зв'язку з вищесказаним хочемо нагадати наявні у світовій науці концепції природи насильства, які можливо умовно розділити на два напрями – біологізаторські та соціологізаторські [12].

Якщо зважати на біологізаторську природу насильства, то схильність тих людей, хто бере в полон військовослужбовців протилежної сторони конфлікту, до насильства над полоненими буде виражатися у складному комплексі притаманних цим людям ідей, поглядів, моралі, психологічних рис, підсвідомих потягів, а також вчинків і дій. Адже генетичний компонент позначається на всіх сторонах життя й діяльності тих, хто братиме в полон військовослужбовців протилежної сторони конфлікту, на найбільш піднесених і глибинних їхніх якостях.

Прихильники соціологізаторської концепції доводять, що в людині немає «генів насильства» та явища, пов'язані із соціальним насильством, не запрограмовані генетично, тобто в людей немає прагнень до них, які передаються за допомогою генних механізмів.

Представники цього напрямку вважають, що некритичне ставлення до біологізаторської концепції може призвести до антинаукових висновків: нібито гени однієї раси «заслужовують» соціальної підтримки, а проти іншої можуть бути допустимі всі методи боротьби.

Але, з іншого боку, соціологізаторські концепції будуть абсолютизувати значення соціальних відносин і відповідних соціологічних методів вивчення особистості утримувача полонених. Згідно з цією концепцією, утримувач полонених – це людина

з порушеною соціальною програмою, «актор», який грає роль «лиходія» та керується у своїх діях сценарієм, що містить спотворені моральні та духовні цінності, коли заради втілення в життя своєї мрії, йому необхідно принести в жертву життя інших людей [17].

На нашу думку, обидві розглянуті концепції – біологізаторська та соціологізаторська – є дещо однобокими: перша абсолютизує біологічне начало й у крайніх своїх висловлюваннях зводить людську особистість до рівня тварини – сучасний утримувач полонених протиборчої сторони постає перед нами як генетично зумовлений кровожерний хижак; друга концепція перетворює людину на абстрактну соціологічну схему, і утримувач військовополонених виступає таким собі термінатором, роботом-убивцею з порушеною соціальною програмою поведінки. Очевидно, що істина є десь посередині, але вона не є механічним поєднанням цих підходів до особистості.

До виявів насильства в умовах військового полону можна віднести агресію та жорстокість. Однак, порівняно зі жорстокістю, агресивність, на наш погляд, – більш широке та значною мірою морально-нейтральне поняття, оскільки далеко не завжди агресивні дії мають жорстокий характер. Водночас будь-яка жорстокість є агресивною. Можна сказати, що жорстокість – особлива якість агресивності. Якщо агресія та агресивність мають природний характер, то жорстокість – явище соціального походження, притаманне лише людині, продукт саме людських протиріч і пристрастей, зумовлених вихованням та умовами життя. Виникнувши на біологічній основі, агресивність виявляється в якісно іншій сфері – соціальній [18].

Деякі психологи вважають, що агресія як основний інстинкт завжди існувала та буде існувати в людському суспільстві. Вони передбачають неминучість застосування агресивних методів у процесі реалізації певних цілей [10].

У загальному вигляді агресія та жорстокість у межах нашого дослідження можуть розумітися як демонстрація незаконними збройними формуваннями так званих ДНР/ЛНР своєї сили, загроза її застосування або використання сили щодо окремого військовослужбовця Збройних сил або інших військових формувань України, або захопленого військового підрозділу загалом. Ці явища можуть мати як індивідуальний, так і колективний характер і завжди спрямовані на завдання фізичної, психологічної, моральної чи іншої шкоди полоненому [5; 14]. Тому насильницькі дії (зокрема, жорстокі)

завжди мають внутрішній сенс, використовуються тими, хто утримує військовополонених заради якоїсь вигоди, реального чи уявного матеріального виграшу.

Жорстока поведінка тих, хто утримує полонених, до самих полонених військовослужбовців може бути визначена як навмисне й осмислене заподіяння останнім мук і страждань. Якщо агресивність – риса особистості, а агресія – виояв цієї риси, то жорстокість ми розглядаємо як особистісну особливість утримувача полонених, яка реалізується в його жорстоких діях. Жорстоким можна назвати утримувача військовополонених, який характеризується безжальністю, нелюдськістю, відсутністю співпереживання та співчуття й водночас схильного здійснювати жорстокі вчинки. Однак жорстокість, на нашу думку, можна віднести до числа особистісних рис представників незаконних збройних формувань тільки в тому разі, якщо вона є стабільною та фундаментальною для цього військового злочинця, внутрішньо властивою йому.

Насильство над військовополоненими може набувати форм, що різняться між собою. У кожному конкретному випадку та чи інша форма насильства буде фігурувати як домінуюча.

Слово «полон» завжди асоціюється з такими поняттями, як «страх» і «жах». Обставини страху, пригніченості, напруженості навмисно створюються тими, хто утримує полонених, та являють собою об'єктивно сформований соціально-психологічний фактор, що впливає на всіх без винятку військовополонених і змушує їх до здійснення певних дій або до прийняття умов утримання в полоні.

Головне в умовах військового полону – не саме по собі насильство над захопленими військовослужбовцями, а вироблений психологічний ефект – залякування, створення масового психозу в середовищі полонених. Загалом – це соціальна ситуація, що тримає всіх у страху та постійній напрузі.

У фізичному плані – це постійна загроза життю та здоров'ю [15].

У соціальному плані – деструкція управління військовими підрозділами, об'єднаними силами, що здійснюють спеціальні операції на сході України, загалом життєзабезпечення країни.

У психологічному плані результат такої ситуації – втрата впевненості в завтрашньому дні, хаотизація свідомості, ірраціональний стан психіки, деструкція звичної, нормативної «регуляторної» поведінки. Полон насаджує у свідомості військовослужбовця невпевненість у собі, спровоковану відсутністю почуття перспективи.

Психологи вважають, що людина може впоратися з багатьма труднощами, якщо знає, заради чого вона це робить. А коли в людини немає певної перспективи та конкретної мети, вона є безпорадною під психологічним тиском [13]. Військовий полон – це війна нервів, яка, загалом кажучи, фактично розрахована на перспективу банальної наживи завдяки здоров'ю інших і на глобальні масштаби її здійснення за будь-яку ціну (навіть ціною фізичного знищення певної частини військовополонених).

Вплив військового полону викликає багато більші страхи, ніж реальна загроза, до того ж очікування нових захоплень полонених із числа військовослужбовців збройних формувань України в районах проведення антитерористичної операції посилює психологічні наслідки ситуацій, які вже сталися. Психоемоційне включення формує феномен «співучасті» та подальшу ідентифікацію людей, які перебувають за сотні й тисячі кілометрів від так званих ДНР та ЛНР. Поєднання непередбачуваності сепаратистських атак, почуття неконтрольованості українськими військовими власної долі та постійної вразливості дестабілізує українське суспільство та світову спільноту й провокує на асиметричну реакцію.

Жертвами відповідних силових дій можуть стати не стільки незаконні збройні формування так званих ДНР та ЛНР, скільки мирні жителі Донецької та Луганської областей. А це, з одного боку, провокує, як правило, зростання ксенофобії серед населення цього регіону, а з іншого – викликає «почуття їхньої меншовартості» щодо інших мешканців України й розширює в їхніх рядах число потенційних прихильників та учасників антиконституційної діяльності.

Військовий полон відрізняється від інших злочинів (наприклад, захоплення заручників терористами) тим, що страх сам по собі не розглядається як основна мета діяльності утримувачів полонених. Захоплення українських військових здійснюється ними не заради формування самого страху, а служить лише своєрідним об'єктивним важелем цілеспрямованого впливу на українське суспільство та світове співтовариство з метою «встановлення руського миру», що неможливо зробити без створення обстановки страху. Створення обстановки страху є вираженням початкового етапу військового полону, виявом його суті, а не його кінцевою метою. Сучасний військовий полон – це, перш за все, акт насильства!

Узагалі, сучасний військовий полон в умовах локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об'єктною метою

якого є досягнення через залякування інших людей особистого збагачення (матеріального, політичного тощо). Наявність такої мети не скасовує безлічі різних суб'єктивних цілей, якими керуються окремі ватажки незаконних збройних формувань. Однак саме чужий страх як знаряддя досягнення мети приводить у рух їхні дії та надає сенсу існуванню цього ганебного явища.

Для досягнення такої мети, тобто для масового поширення страху серед військовополонених, представники незаконних збройних формувань здійснюють найрізноманітніші дії: брязкають зброєю, приводять її в бойовий стан, роблять постріли, ведуть полонених на розстріл, катують полонених тощо.

Методи здійснення залякування та підкорення волі полонених є дуже різноманітними та залежать, перш за все, від того, з яким саме видом незаконного збройного формування доводиться стикатися захопленому в полон українському військовослужбовцю та яка військова спеціальність є в нього (сапер, снайпер, водій тощо). Сукупність методів впливу представників незаконних збройних формувань на військовополонених можна класифікувати так:

- за видами впливу: а) паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності, б) знищення (вбивство) захоплених у полон;
- за способами впливу: а) залякування, б) тиск, в) провокування до дії або бездіяльності.

Проте кінцева мета всіх цих методів – примус (вчинення потрібних незаконним збройним формуванням ДНР/ЛНР дій для отримання від українського суспільства (а в деяких випадках – і світового співтовариства) політичних або матеріальних бонусів) [19].

Отже, сукупність методів впливу представників незаконних збройних формувань на військовополонених можна класифікувати за видами впливу (паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності, знищення (вбивство) захоплених у полон) та за способами впливу (залякування, тиск, провокування до дії або бездіяльності).

Висновки з проведеного дослідження.

1. Військовий полон – це, перш за все, акт насильства, виявом суті якого є створення обстановки страху.

2. Сучасний військовий полон в умовах локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об'єктною метою якого є досягнення певних цілей (матеріального збагачення, політичного тиску та інше) через залякування бранців.

3. Асоціативними складовими поняття «полон» в умовах сучасного військового

конфлікту є насильство (фізичне, сексуальне, психологічне), залякування та психологічні впливи представників незаконних збройних формувань на військовополонених, які можна класифікувати за видами (паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності, знищення (вбивство) захоплених у полон) та за способами впливу (залякування, тиск, провокування до дії або бездіяльності).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будаков М.О. Морское пиратство: что делает мировому сообществу и Украине? Морской информационный бюллетень. Одесса: ФМПСУ, 2011. № 1. С. 20–21.
2. В СБУ сообщили, сколько требуют боевики за пленных украинцев Gordonua.com. 2015. 23 квітня. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/893883-V-SBU-soobchshili--skol-ko-trebuju-t-boeviki-za-plennyh-ukraincev>, доступно всім (дата звернення: 22.06.2018).
3. Верменич Я.В. Историчні українські пісні. Енциклопедія історії України. Т. 3 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorychni_ukr_pisni, доступно всім (дата звернення: 22.06.2018).
4. Голованський С.О. Тополя на тому березі: роман. К.: Дніпро, 1976. С. 447.
5. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций. СПб.: Питер, 2001. 403 с.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. С. 466. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD>
7. Збанацький Ю.О. Сеспель. Чувас. поет 1899–1922: роман. К.: Молодь, 1961. С. 418.
8. Ибатуллин Т.Г. Военный плен: Причины, последствия. СПб., 1997. С. 18–23.
9. Ибатуллин Т.Г. Война и плен. СПб., 1999. 196 с.
10. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. СПб: Питер, 2014. 368 с.
11. Квятковский А.П. Поэтический словарь. М., 1966. С. 280.
12. Лепешкин Н.Я., Василин В.Г., Обирин А.И., Талынев В.Е. Психологические основы терроризма и антитеррористической деятельности в современных условиях: учебно-методическое пособие / Под ред. проф. И.Ф. Ярулина. Хабаровск: ХПИФСБРФ, 2008. 348 с.
13. Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация. Вестник Московского университета. Серия. 14. – Психология. 1996. № 4. С. 26–35.
14. Матюк О.А., Потапчук Є.М. Аналіз соціально-психологічних методів впливу на особистість. Психологія: зб. наук. пр. Вип. 3 (10). К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. С. 54–57.
15. Никифоров Г.С. Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова. СПб.: Речь, 2006. 479 с.
16. Нікітін Ю.В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. Держава та регіони. Серія: Право. 2014. № 2. С. 132–136.
17. Парсонс Т. О структуре социального действия / Пер. с англ. М.: Торнтон и Сагден, 2000. 335 с.
18. Побідаш А.Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону: дис. ... к. психол. н.: спец. 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Харків, 2012. 299 с.
19. Потапчук Є.М. Юридичні та психологічні аспекти шантажу. Науковий вісник Державної прикордонної служби України: науково-практичний альманах. Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2009. № 3. С. 42–49.
20. Почтарев А.Н. Прокляты и забыты? Независимое военное обозрение. Интернет-версия. 2004. 13 лютого. URL: http://nvo.ng.ru/wars/2004-02-13/7_afgan.html (дата звернення: 22.06.2018).
21. Сирийская Аль-Каида озвучила цены за пленных российских солдат. Obzor24 Новини України. 2015. 5 жовтня. URL: <http://www.obzor24.in.ua/?p=1776> (дата звернення: 22.06.2018).
22. Словарь української мови: в 4 тт. / За ред. Б.Д. Грінченка. К., 1907–1909. Т. 3. С. 287. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD> (дата звернення: 22.06.2018).
23. Словник української мови: в 11 тт. / За ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 93. URL: <http://sum.in.ua/s/polon> (дата звернення: 22.06.2018).
24. Слово о полку Игореве. Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н.А. Мещерского и А.А. Бурькина. 3-е изд. Л., 1985. С. 441.
25. Срібняк І.В. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.). Пам'ятки. 2011. Т. 12. С. 42–45. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pam_2011_12_6.pdf (дата звернення: 22.06.2018).
26. Стельмах М.П. Твори: у 5 т. К.: Держлітвидав УРСР, 1962–1963. Т. II. С. 185.
27. Українка Леся. Твори: у 5 т. К. 1951–1956 рр. Т. I. С. 377.
28. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / За ред. М.-Л.А. Чепи. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
29. Нехода І.І. Хто сіє вітер: повість у віршах. К.: Молодь, 1959. С. 83.
30. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914–1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am Main, 2005. P. 13.
31. Schein E.H. Brainwashing. Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology Cambridge. Massachusetts, 1960. 35 p.